

Raadselfiguur vogelverschrikker

Pierre Maréchal

Inleiding

Tijdens de opkomst van de landbouw in het Eufraat-Tigrisstromgebied en wijdere omgeving (Akkermans et al 1987, Macherel 1994, Eran 2000) kreeg de neolithische mens met nieuwe aspecten van het leven te maken (het bedrijven van landbouw en het domesticeren van dieren, red.) dan hem voorheen bekend waren (de zogenaamde Neolithische revolutie, red). Over het algemeen wordt aangenomen dat de agrarische cultuur zich vanuit Anatolië naar de noordelijk gelegen gebieden van de Egeïsche Zee, Midden-Europa richting Balkan, Adriatische Zee en de Baltische landen verspreid heeft en westelijk ook via naar Frankrijk naar het noordwesten (rond 8000-4500 voor Christus). Voor die tijd leefden de mensen in paleolithische jagerverzamelaars- of in herdergemeenschappen. De bodembewerkende mens bond zich echter aan een locatie; vooral nabij vruchtbare gronden. Dit leidde tot veranderingen van sociaal-economisch structuren en het anders waarden van omgevingsfactoren dan voordien (zie voor een recent voorbeeld Isack 1987). Er werden technische, aanvankelijk 'magische, gereedschappen' ontwikkeld en er ontstond onderlinge concurrentie zoals die voorheen onbekend was. Hoewel de overgang van de ene cultuur naar de andere zich geleidelijk voordeed.

Een fraai voorbeeld is te vinden bij Van Doorn (1977), die als hij over de riviervisserij schrijft, wijst op de overgang van visvangst naar de vogelvangst als analogie. Mensen gingen taken verdelen en met het scala aan nieuwe gebruiken en herinterpretieren van omgevingsfactoren, veranderde tevens het kosmologisch wereldbeeld. Ook de omgevingsfactoren zelf brachten nieuwe aspecten in het dagelijkse leven. Zo veranderde door het toedoen van de mens eveneens de Europese vegetatie en werden bedoeld en ongewild nieuwe planten geïntroduceerd (Sykora 1984, Weber 1997). Waar vervolgens door dieren op werd gereageerd. Bekend zijn de Bijbelse sprinkhanenplagen, maar ook die van knaagdieren, zoals muizen en ratten en van vogels (Sabbe 1917, Klijn & Van der Meijden 1979, Van der Plas-Haarsma 1980, Gättiker E. & L. 1989).

Er werden andere goden en godinnen geïntroduceerd die in relatie stonden met de noden in de landbouw. De vogelverschrikker, de pop, is een typisch antropomorfisch archaisch/magisch element bij landbouwgebruiken waarvan de oorsprong en de exacte bedoeling van het symbool duister zijn (Hediger 1978, Hediger 1979). Er 'kleven' onheilspellende, magische en komische aspecten aan vogelverschrikkers. Ingrediënten voor een langdurig bestaan tot in onze tijd. Maar de vogelsoorten, zogenaamde pest-species, die conform de naam tot de doelgroep van zijn bestaan zouden moeten zijn, trekken zich nauwelijks iets van zo'n pop aan. In gunstige gevallen omvat de afschrikwerking slechts enkele dagen. Aanleiding om eens naspelingen te verrichten in het verborgen verleden van de vogelverschrikker.

Het verjagen van vogels door mensen zelf

Mensen hebben zelf ook altijd vogels verjaagd. Het was eens gebruik om kleine kinderen en ouderen dieren te laten verjagen. In het oude Egypte gooiden kleine jongens stenen naar ongewenste vogels (Davis 1973). In India kan men nog boeren aantreffen die op een zelfgemaakt platform zittend met een knuppel hun velden bewaken (Jain & Aggarwala 1989). Op Sri Lanka wordt

met stenen naar vogels gegooid (Hediger 1978). Kinderen en ouderen worden op de Filipijnen ingezet om vogels te verjagen (schriftelijke mededeling W.G. Dee 1980). In Indonesië verjagen kinderen zaadetende vogels door vanuit een hut aan draden te trekken waardoor allerhande 'vogelverschrikkende middelen' in beweging komen (Tsoe Meiren 1906, De Jong 1986). Seizoenwerkers in Polen en Japan verkleden zich dikwijls als een vogelverschrikker (Mallengange 1989). In Japan werden de vogels aanvankelijk alleen verjaagd omdat men niet de bedoeling had de vogels schade toe te brengen (Nakamura 1982). In bijvoorbeeld Polen, Japan, Mexico, Oostelijke Verenigde Staten, Midden-Amerika, Portugal, Joegoslavië kan men seizoenwerkers aantreffen die zijn ingehuurd om vogels te verjagen. Vaak zijn het kinderen, zwervers of de 'beroemde dorpsgek' (Haining 1988). In Nederland kon het verjagen van Spreeuwen (*Sturnus vulgaris*) uit een kersenboomgaard in de tweede helft van de vorige eeuw nog een familiegebeuren zijn (Schäffner 1975).

Ook in Groot-Brittannië werd het van belang geacht om bepaalde vogelsoorten te verjagen en dat was speciaal werk voor kinderen. Eenzaam monotoon werk; van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, ongeacht het weer. In een rapport van de Agricultural Employment Commissioners 1887-1889 is een lange lijst met kinderjobs vermeld waaronder vooral als vogelverschrikker (Priest 1999).

Een moderne versie, als parodie op een oud verhaal, in Groot-Brittannië. Een boer die wat wilde doen aan de jeugdwerkloosheid, huurde jongelui in om al vogelverjagend door zijn kersenboomgaard te hollen. De fruitteiler verkoos het verjagen van de vogels boven afschot (Anonymus 1985). Zo koos men op het eiland Islay voor de Schotse westkust ook voor levende vogelverschrikkers, maar dan om invliegende ganzen van velden te verjagen (Anonymus 1990). Verjaging door de mens zelf is slechts effectief op relatief kleine arealen en afhankelijk van de betrokken soorten vogels (onder andere Qureshi 1980).

Twee vogelverschrikkers in een moestuintje in Baden-Württemberg, Duitsland.
Foto: Claus Conrads.

Intrinsiek element

Vogelverschrikkers zijn ontstaan in oude archaïsche landbouwculturen. Daar waar de ambachtelijke structuren verdwijnen en worden vervangen door technologische middelen (innovatie) verdwijnt ook de vogelverschrikker. Deze processen zijn aanvankelijk zeer langzaam verlopen, zowel met regionale verschillen als in zijn algemene tendens (zie bijvoorbeeld Slicher van Bath 1978). Over het 'kwaliteitsverlies' van de vogelverschrikker werd al vroeg, in 1898, geklaagd (Haggard in Priest 1999). In die tijd was het gebruik van allerlei machinale landbouwwerktuigen al sterk in ontwikkeling. Hoe primitief deze ook moge lijken ten opzichte van de huidige mogelijkheden.

Garrat (1995) meent dat het fenomeen vogelverschrikkers(-pop) een fenomeen is dat uit de Middeleeuwen zou kunnen stammen¹). Voortgekomen uit 'heidense' praktijken om mensen te doden als offer aan de natuur. In die zin zou de vogelverschrikker een aanwijzing zijn voor civilisatie. Met deze suggestie als uitgangspunt vervolgen wij sporen uit het verleden die wellicht wat meer licht

over de duistere herkomst van de vogelverschrikker kunnen doen schijnen. Boeren hebben door de aard van hun gebruiken en het dicht bij de natuur staan, een vorm van vertrouwdheid met de aarde-symbolen 'bewaard'. Deze sluit aan op 'realiteiten' van duizenden jaren terug. Men kon (kan) onmogelijk dingen ondernemen die tegen de gang van de natuur indruis(d)en. Immers op de achtergrond van het denken en de diepte van de psyche speelde(t) de vrees dat er geheime krachten in de natuur schuilden(en). Krachten die soms gewenst, soms ongewenst waren en daarom beter goedgestemd gehouden konden worden.

Inhuizen van geesten

Zoals geschreven, over de oorsprong van de vogelverschrikkerspop tasten we in het duister. Desalniettemin kunnen wij een poging tot beeldvorming wagen. Al zal deze ons waarschijnlijk nimmer dé honderd procent zekerheid verschaffen die wij zo graag zouden willen. Daarvoor zijn eenvoudigweg de benodigde bronnen te beperkt of ont-

Modernisme. Een vrouwelijke vogelverschrikker in een siertuin in het vroege voorjaar.
Eindhoven 1999.
Foto: S. Spaninks.

breken totaal. Aan het begin van de vorige eeuw schreef iemand dat gewone zaken in deze wereld er slecht aan toe waren; 'zij werden schandelijk verwaarloosd!' Iedere natuurliefhebber kan dit mijns inziens tot in de huidige tijd volmondig beamen.

- In de oudheid werden in China de doden bedekt met rijshout en op het land geplaatst. Zonder grafheuvels, zonder boombeplanting (Wilhelm 1995).
- Dode voorouders werden in Zweden nog herdacht in de vorm van de laatste schoof (Ter Laan 1974).
- Binnen de gesloten kring van grafheuvels zouden de geesten van de doden geen gevaar meer zijn voor de levenden (Biemans et al 1984). 'Geesten' kunnen niet verder komen dan hun 'recht' is; hun (afgegrensd) gebied (Ter Laan 1974). Dit zijn verwijzingen naar territorialiteit!

Vruchtbaarheidsfeesten

Uit 'bijgeloof' en folklore zou blijken dat onze voorouders in historische tijden nog overwegend overtuigd waren in het geloof omgeven te zijn door bovennatuurlijke wezens. Die zouden alleen genoegdoening krijgen wanneer een levend offer werd gebracht. Gedurende de civilisatie zou het levend mensoffer vervangen zijn door offerdieren. Dit omdat het mensenleven zelf steeds meer als 'heilig' werd gezien. Posidonius, later overgenomen en deels elkaar aanvullend door Julius Caesar, Strabo en Diodorus, meldden reeds voor onze jaartelling het verbranden van criminelen, gevangenen en dieren in reusachtige poppen van wilgentenen en stro door de Gallische en Britse Kelten (Frazer 1996, Green 1998). Grimm (1875-1878) en Green (1998) verwijzen tevens naar de vele 'vuurfeesten' bij de Europese volkeren rond de zonnewende (solstitium) en belangrijke bijeenkomsten. Sporen die terugwijzen naar hun oorsprong, zijn nog te zien in de vorm van midwinter- en lentefeesten (vruchtbaarheidsfeesten).

Vogelverschrikker met een herkenbaar gezicht in een volkstuin, Eindhoven 2000.
Foto: S. Spaninks.

Levende figuren in stro-, riet- en tenen kostuums, soms met bladeren in Duitsland kan men daar en in Groot-Brittannië op gezette tijden nog steeds tegenkomen (Spence 1921, Crawford 1999). Met namen als Buttmandi, Pfingstkäs, Hisingier, Strohbär, Latzmann, Maimann, Burry Man, Jack-in-the-Green.

Verwijzingen naar het grijze verleden zijn even-

Volksnamen voor vogelverschrikker

Formido (Lat.). Bij Virgilius een koord met rode veren (Royds 1918). Paplamenteu: Spantapara, Wantomba (Nederland: Vogelverschrikker, Vogelschrik. Molik, Moolick, Molijk, Molok (1 7e eeuw) (Van Meer 1982, Smallegange 1989, Hofland 2000). Deze benamingen zouden zijn afgeleid van Moloch (Godheid bij de Semieten die aanvankelijk in Mesopotamië leefden en daar landbouw bedreven.). Stroman (in Vlaanderen; Mahomed). Niet alleen tegen ongewenste vogels tevens symbool van schande. Stro is tevens symbool van onvruchtbaarheid (Ter Laan 1974, Smallegange 1989, 1999). Priapus, Priaap (Hofland 2000, Olie 2000).

Noorwegen: Fugle skremsel.

Zweden: Fågelskrämna.

Groot-Brittannië: Scarecrow, Mawkin (Haining 1986, Priest 1999), Jacka-Lent, Jackelent (Priest 1999), Tattie Doolie (Priest 1999), Tattie bogie (Priest 1999), Hodmadod (Priest 1999), Shoy troy (Priest 1999).

Duitsland: Vogelscheuche, Scheuche, Hampelmann.

Polen: Strach na wróbie, Dziad.

Frankrijk: Épouvantail.

Italië: Spaura'cchio, Spaventapasserli.

Spanje: Espantajo, Espantapájaros.

Tjechië: Strásák, Hástros.

Joegoslavië: Strásilo

Roemenië: Speritoare (de pasari).

Turkije: Korkuluk.

Japan: Kakaashi (veel in rijstvelden met symbolisch/religieuze betekenis.) (Smallegange 1989).

Indonesië: Patakat.

Karakteristieken van een vogelverschrikker

* Een vogelverschrikker bestaat uit een gestel van wapperende lappen of kleding al dan niet in de gedaante van een pop. Opgesteld om vogels af te schrikken (Van Meer 1982). Deze benadering is niet geheel juist. Stelt een nabootste mens voor, roept vrees op en schrikt af (Hediger 1976).

* 'Scarecrow, A. That which frightens or is intended to frighten without doing physical harm; B (--) That which scares away crows.' (Haining 1988).

* Gaan slechts één seizoen mee (Van Meer 1982) Verwijzing naar de jaarlijkse herhaling van vruchtbaarheidsrituelen.

* De wind moet de vogelverschrikker kunnen beïnvloeden. Dit aspect wordt dikwijls onderschat (wind = geluid/geest P.M.) (Zürich B.; B. & M. Steiner 1979). Het is een verwijzing naar wind- of stormgoden, zoals Odin (Wodan) bij de Germanen, Vishnu Visvarupa bij de Hindoes in de oude Veda's en bijvoorbeeld Pan bij de oude Grieken. Soms zijn er vogelverschrikkers aan te treffen met een of meer attributen die bewegen met de wind en zodoende geluid voortbrengen of lichtflitsen (flessen bijvoorbeeld). Anderzijds worden ook voorwerpen (bijvoorbeeld conservenblikken) aangebracht die geluid kunnen produceren. Deze worden door de mens in gang worden gezet (Tsoe Meiren 1906).

* Een vogelverschrikkerspop dient tegen de horizon af te steken. Mogelijke verwijzing naar een verband met vuurgoden (bijvoorbeeld Agni/Agnis in India, Loki bij de Germanen).

* Vogelverschrikkers worden in het zuiden van Polen als ware het een ritueel geplaatst door een man, zonder getuigen bij het aanbreken van de dag (Kurkiewicz 1970).

* Als gevolg van intuïtieve of religieuze terughoudendheid dient het gezicht weliswaar herkenbaar maar abstract te zijn (geponeerd).

eens de poppen 'Judasmannen' en de 'Klausen'. Ook op de Britse eilanden en Ierland (Beltane, Calan Mai, Imbolc, Wren-boys) (Armstrong 1958, Green 1998). In Zwitserland werd de terugkomst van de eerste Boerenzwaluw (*Hirundo rustica*) uit het zuiden en de Ooievaar (*Ciconia ciconia*) gevierd door een reeks van vruchtbaarheidsfeesten die terugverwijzen naar Germaanse feesten. Men maakte gebruik van de vruchtbaarheidselementen water en vuur. Op 21 maart werd de wintervoorstellende pop naar de oevers van het Meer van Zürich gevoerd en daar in brand gestoken. Wanneer de armen niet naar wens verbrandden betekende dat onheil (Smit 1929). Bij de Germaanse volkeren was Loki de vuurgod en hij werd later met de opkomst van het Christendom als de duivel geherwaardeerd.

Aanbieders van schrik

Vogelverschrikkers kunnen worden gezien als aanbieders van schrik. In die zin refereert Rouquette (1980) aan Medusa, een der ijzingswekkende figuren van de Griekse Gorgonen. Het angstaanjagend hoofd zou iemand kunnen doen verstenen van schrik. Hoe diep schrik en afschuw bij mensen kunnen leven, blijkt misschien uit de afbeelding van Erich Honecker als vogelverschrikker (Anonymus 1991). In het Verre Oosten zouden nog vaak dikwijls potentiële natuurlijke/geestelijke vijanden van de mens als vogelverschrikker worden gesymboliseerd, zoals tijgerfiguren die demonen moeten afschrikken, 'duivels', etcetera (Hediger 1978).

Een analogie met de onderwereld of dievengilde van Hermes dringt zich op wanneer we naar de eerder gerefereerde 'duiveluitdrijvende' praktijken van de Keltische volkeren verwijzen. Aan dit alles kan men het idee ontleen dat het offerritueel tot doel had 'het kwade' te bestrijden en dat de overlevende symbolen het magische principe van het leven, regeneratiekracht en vruchtbaarheid te ondersteunen of op te roepen. In deze visie is de vogelverschrikker een vruchtbaarheidssymbool (Biedermann 1996, Simpson in Haining 1988). Een beschermer van de oogst die nog komen moet (Zürich & Steiner 1979). Of een relict van wat eens een offer was tegen de (hemel-)elementen zoals de kracht van wind, storm en hagelbuien, uitdroging door hitte (bijvoorbeeld Haining 1988). Het Engelse woord voor vogelverschrikker is scare-crow. In vroeger tijden zou uit Azië het idee afkomstig zijn dat de kraai (*Corvus*), als stormvoorspeller/regenmaker invloed had op het weer (Armstrong 1958). Immers tegen de ongewenste vogels werken ze niet echt of slechts zeer tijdelijk. Het figuur van de landloper of de dorpsgek zou dan eerder getuige van de ontwikkeling. Ver verwijderd van het magisch verleden.

Het is aannemelijk dat tijdens de kerstening rituele slachtingen verboden werden, maar de ongewenste geesten konden niet direct worden gedreven. In die zin zou de 'historisch-rituele draad' niet zomaar doorgesneden kunnen worden. De gedachte ontstond dat deze ontstemde geesten genoeg zouden kunnen nemen met risicoarme slachtoffers. Volgens deze redenering zou de vogelverschrikker inderdaad ontstaan kunnen zijn uit offerceremoniën aan natuur(-geesten). In Normandië en Bretagne zouden rituelen van druïden

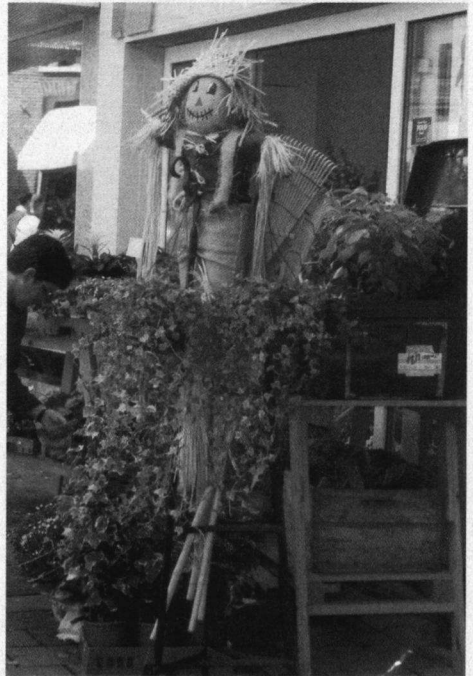
hebben plaatsgevonden met levende mensen. Deze werden als nabootsing van Christus aan het kruis tussen het rijpende graan opgesteld. Als gevolg van intuïtieve of religieuze terughoudendheid blijven de gezichten abstract. Terwijl die in Japan juist meer moeten lijken; ze mogen hun gezicht niet verliezen (Rouquette 1980)!

Dodelijke blik

In veel landen geloofde men dat het aankijken van een vogel voor hen de dood zou betekenen. Seligmann (1921) noemt landen als Spanje, Arabië (ongedefinieerd), Denemarken (ganzen), Ierland, de Apennijnen (idem), West-Afrika (idem) en Soedan. Stropoppen geplaatst op huizen in Korea zou bescherming bieden tegen 'de boze blik'. In de oudheid werden de ogen van Basiliscusslangen² door de Pergamezen (nu bewoners van de staat Pergamum, nu Turkijë, red.) gekocht om ze aan de gewelven van aan Apollo gewijde tempels te hangen om daarmee spinnen en vogels te verdrijven. Seligmann beschrijft in zijn boek nog veel meer aspecten van het oog versus vogels in verschillende culturen. Waarmee het wijdverbreide denken aan magische krachten met betrekking tot ogen en de relatie tot vogels wordt onderschreven.

Vruchtbaarheid

Stro zou refereren aan een symbool van onvruchtbaarheid, een geestwerende macht. Volgens Ter Laan (1974) was de stroman het zinnebeeld van onvruchtbaarheid; een teken van schande. Stropoppen (schreeuw) werden opgehangen bij volksgericht. In Overijssel en Drenthe werd als on-

Vogelverschrikker als modieuze decoratie bij een bloemenwinkel, Haarlem 1999.
Foto: S. Spaninks.

vruchtbaarheidssymbool een 'zorre paal' (dode paal; lees paal van dood hout) opgericht en aangekleed bij een relatiebreuk voor het huwelijk. Ook werd soms een stropop tussen kaf of haksel op het erf geplaatst. Opvallend is dat Ter Laan nergens het woord vogelverschrikker noemt, noch definieert. Hoewel deze al heel oud moet zijn. Olie en Hofland (2000) verwijzen naar de Romeinse boerenvruchtbaarheidsgod Priapus als een mogelijke origine van de pop als afschrikmiddel. Echter, beide auteurs gaan voorbij aan het feit dat reeds lang voor de Romeinse tijden in Europa sprake was van graancultures en dat graanproducten belangrijke elementen vormden van de toen aanwezige volkeren (Grönbech 1997, Macherel 1994, Anonymus 2001). Zo zou het drinken van bier het medium zijn om mensen dichter bij de goden te brengen³). Een Priapusafbeelding laat dikwijls het figuur van een oude narrige man zien met ontbloot geslachtsdeel (Willis 1994, Perronne 1975⁴). Juist dit laatste element ontbreekt bij vogelverschrikkerspoppen. Het duidt op seksuele wellustigheid en gaat al te zeer voorbij aan het symbool zoals dat wereldwijd bij landbouwbedrijvende volkeren voorkwam(-komt). Op Sumatra (Indonesië) wordt gebruikgemaakt van een 'bundel'-poppen (goden) die de rijst beschermen zonder dat deze voorzien zijn van seksuele kenmerken (Tsoe Meiren 1906). In de Alpen werd nog in de tweede helft van de twintigste eeuw een drietal boordpoppen gebakken (een man, een vrouw en een vogel geest/hemels principe van de vruchtbaarheid (Macherel 1994). Hoewel het fallussymbool in zijn oorsprong wellicht een macht- of afschriksymbool kan zijn (Wickler 1970), lijkt dat dit meer voor de menselijke soortgenoten bedoeld te zijn dan voor 'geesten' of vogels. Tenzij men geen of nauwelijks onderscheid maakte tussen mensen en andere levende wezens.

Mengvormrituelen?

Vogels die hun voedsel zochten in de bodem waar gewas werd geteeld, werden eens gezien als wezens die de grond kwamen bevruchten. Zij handelden in opdracht van hogere machten. De Groene Specht (*Picus viridis*) en de Roek (*Corvus fru-*

gilegus) zijn daarvan voorbeelden. De mensen wisten toen niets of zeer weinig van wat die vogels precies daar deden. Bovendien waren vogels in hun geloof van een hogere orde. De natuur werd enkel vertaald in antropomorf denken. Zoals op de Indonesische eilanden waar oude hindoegebruiken dikwijls samengaan met islamgebruiken aan het begin van het rijstteeltseizoen. Zo is het niet onmogelijk dat archaische gebruiken de christelijke overname partieel hebben overleefd. In katholieke streken/landen wordt nog vaak aan de 'Voorzienigheid' om steun gevraagd (Rogate) bij de totstandkoming van een goede oogst met alle rituelen vandien (Nicolas 1906).

Een overgebleven ritueel c.q. verwijzing is de in onze streken uitgestorven handeling van de zaaiër. Deze sprak tijdens het zaaien luid de formule: 'De eerste hand voor de heer (God), de tweede voor mijzelf, de derde voor de vogels!' Naar gelang het gewas waren er varianten op dit gebruik (Frischbier 1870). Zelfs de vormverandering van 'paalstructuur' tot 'kruisstructuur' kan in onze streken een compromis zijn geweest met betrekking tot de heersende godsdienst.

Analogie tussen oost en west

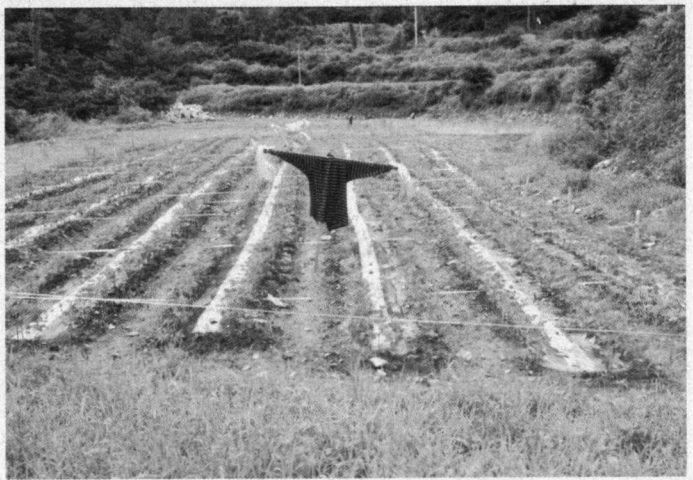
Aan de rijstgodin Dewi Sri in Indonesië worden bij het inplanten en in de bloeitijden offers gebracht. Tijdens de bloeitijd wordt een symbolisch huwelijk gesloten tussen de mens en Dewi Sri in de vorm van een nabootsing van een menselijke figuur. Rijst etende vogels worden verjaagd door poppen en door andere middelen die hen af zouden schrikken (Tsoe Meiren 1906, De Jong 1986⁵). In onze streken geloofde men in het bestaan van graangoden. Zoals de Korendemon die menselijke of dierlijke gedaanten kon aannemen en lokaal verschillende benamingen kende zoals Korenmoeder, Roggemeisje, Roggewolf, Olde wief, Stoppelhaan. In Friesland en Limburg kwam bij de oogstrituelen tevens een stroman ten tonele (Rash z.j.). De moeder van de Griekse godin Kore, ook Persephone genoemd, was de vruchtbaarheidsgodin Demeter (Ceres⁶). Wat Demeter voor de oude Grieken betekende, was aanvankelijk Osiris (Tammuz) en later Isis voor de oude Egypt-

Bronzen beeltenis van twee boeren die hun veld op een zit bewaken. Orissa, India.
Foto: S. Spaninks.

Een sojaveld met vogelverschrikkers nabij Masan in Zuid-Korea. Het veld is tevens met draden overspannen, 1996.
Foto: J. Pinowski.

tenaren, wellicht ook Astarte bij de Feniciërs en andere vruchtbaarheidsgodinnen, zoals Venus, Athene of Aphrodite (Spence 1921, Armstrong 1958, Perowne 1975, Biedermann 1996*).

Vogelverschrikker als opluistering van het landschap

Hoewel na het voorgaande duidelijk zal zijn dat de vogelverschrikkerspop nimmer effectief zal zijn, worden deze nog steeds, weliswaar in mindere mate, met dat doel op het land of boomgaard geplaatst. Een ander, meer recent, doel zou kunnen zijn 'het landschap opvrolijken' (Van Meer 1982). Eerder lijken tradities het plaatsen van een vogelverschrikker aan te sturen. Tradities die slechts een verre echo van hun ware aard opvangen. De capaciteit van vogelverschrikkers om mensen te doen schrikken maakt hen tot onderwerp van (kinder-)verhalen en gedichten. Hun magische aantrekkingskracht op mensen doet hen na hun job op het veld overleven in de folklore en tijdens evenementen. Rouquette noemt vogelverschrikkers 'Wahrhaftige Trophäen des Hofes der Wunder', die conclusie is zeker gerechtvaardigd.

Folklore

Het eerste Britse boek waar de vogelverschrikker in wordt genoemd is gepubliceerd in 1585 door Thomas Wilson 'The art of rhetoric'. De schrijver en landeigenaar Walter Thornbury (1828-1876) had een vijftal vogelverschrikkers op zijn land staan die ieder jaar opnieuw werden gekleed: '(Even the most humble, those that are no more than a bundle of sticks and a few rags, are a symbol of the passing seasons and, made in man's image, stand in our stead as silent observers of the glory of nature at work'. In Shakespeare's 'The Merry Wives of Windsor' (1597) wordt voor het eerst gerefereerd aan 'a little Jack-a-lent' (Haining 1988).

Zwervers stalen in het verleden dikwijls de kleren van de poppen en zagen er zodoende vaak uit als levende vogelverschrikkers. Geleidelijk aan kregen zij een prominente plaats in de folklore (denk aan The Wizzard of Oz of aan Catweezle en dergelijke). In de interpretaties van gedichten door Van Meer (1982) over vogelverschrikkers als: dé mens, eenzaam, geduldig, zonder pretentie, door het lot geslagen, komt veel over het denken over vogelverschrikkers tot uiting.

Vogelverschrikker in volkstuintje nabij zonnebloemen ter afweer van vogels die in de bloembodem komen pikken, Eindhoven 1999.
Foto: S. Spaninks.

In Oost-Europese landen zouden de poppen kunstzinniger zijn dan in het westen. Zij zouden daar niet alleen de rol in de agrarische cultuur benadrukken maar ook de magische (vogelverschrikker, symbool, religie) (Van Meer 1982). Anderzijds zou de volkscultuur op een meer moderne manier de oude rituelen tot bewonderingswaardige afvalkunst incarneren (Silvester 1980). Daaronder zou dan ook het gebeuren rond Halloween in de Verenigde Staten vallen (Garrat 1995). De Indianen kenden van oudsher al rituelen rond hun maïscultuur en later brachten migranten uit Europa ook hun gebruiken mee.

Als spiegelbeeld van de huidige sociale ontwikkelingen kan men duiden op het toenemend gebruik van 'vrouwelijke' vogelverschrikkers die niets met het oorspronkelijke van doen hebben (Anonymus 1988, Garret 1995)

In het Canadese Charlo, op het Schiereiland Gaspé (provincie Québec) komen jaarlijks zo'n dertigduizend toeristen naar vogelverschrikkers kijken (Jansen 1995). Naast kleine lokale wedstrijden met vogelverschrikkers zijn recent ook in Nederland de regio-overstijgende vogelverschrikkersfestivals georganiseerd, zoals het Internationaal Vogelverschrikkers Festival te Valkenswaard (14-22 oktober 2000) of de aandacht trekkende vogelverschrikkers in de kruidentuin van Dokter Vogel te Elburg (Janssen 1999, Verhees 2000).

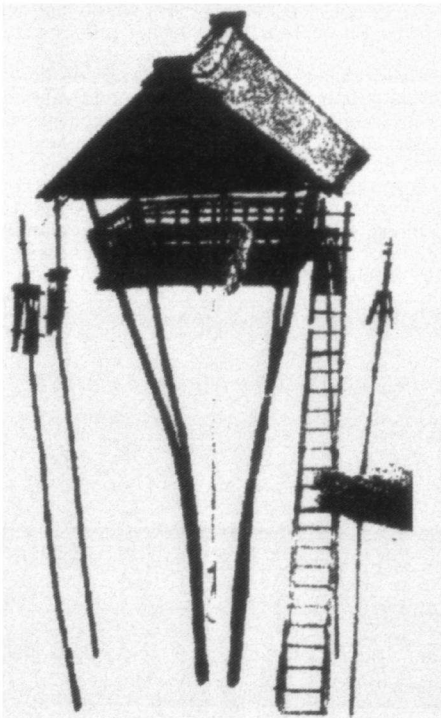
Van begin oktober tot medio november 2000 was er nog een tentoonstelling in Breda getiteld: 'Held op stokken, de kunst van het vogelverschrikken'. Ook in de kunst (beeldend, fotografie) is een toe-

nemende belangstelling voor de vogelverschrikkerspop te signaleren.

Afschrikkings (repellent)functie van de vogelverschrikker

'Rijstvogels kan men verjagen met lege pluimen.' Kluyver 1941: Naar een Chinees spreekwoord. Het Britse woord voor vogelverschrikker 'Mawkin' zou verwijzen naar een bundel vodden die om een stok gebonden in gebruik waren om bij de bakkers steenovens schoon te maken. Na gebruik werden die tegen de rijpingstijd van het graan in het veld geplaatst om door middel van het wapperende doek vogels te verjagen (Lofts, Bobbin & Jackson in Haining 1988).

De mens is zeker voor de zogenaamde pest-species dé belangrijkste predator maar de mensvorm blijkt weinig effectief te zijn. Kluyver (1941) schreef eens: 'In het algemeen kan worden gezegd, dat de werkingsduur van een, in wezen ongevaarlijken, vogelverschrikker niet langer is dan de tijd, dien de vogels noodig hebben om tot begrip van deze ongevaarlijkheid te komen'. Onvolgende verfijning zou wel eens de oorzaak van de ineffectiviteit kunnen zijn. Vogels beschikken nu eenmaal over scherpe oogzintuigen en maken snel onderscheid tussen onschuldige en risicovolle situaties (Darling & Darling 1970). Uit onderzoek zou kunnen blijken dat kunstvoorwerpen in de vorm van driedimensionale reuzenmensen met armbewegingen meer effect hebben op vogels (Ingliš 1979). Pop-Up scarecrows worden met variabel succes gebruikt bij koespreu-

Vogelverjagers maken op Java gebruik van een vogelwachthuisje.

Dewi-Sri, de rijstgodin van de Hindoes op Java.

wen en andere troepialen, zodra de pitten in zonnebloemteelten rijpen in de Verenigde Staten (Cummings et al 1986).

Opvallend is dat het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk voor de fruitteelt de vogelverschrikkerspop een geschikt middel noemt om vogels af te weren (Anonymus 1988). Voorwaarden daarbij zijn het lijken op een mens, maar groter van postuur, het bewegen van armen en benen in de wind, het gebruik van opvallende kleuren (bij voorkeur rood) en dat de pop om de drie dagen wordt verplaatst. Terwijl een eeuw geleden de afweerwerkende invloed op vogels van korte duur werd genoemd (Cobett in Haining 1988). Het is wel zo dat een vogelverschrikkerspop in de fruitteelt meer effectief zou kunnen zijn dan die in het veld. Mogelijk speelt een voor de vogels onverwacht aspect 'een mens in de voedselboom' een rol? Dit verdient echter nader on-

derzoek. Vogelverschrikkers blijven een substitutie voor zelfpresentie en ze zijn in veel culturen terug te vinden. Maar vogels en zoogdieren raken er snel aan gewend (Frings & Frings 1967). Het meest effectief zijn en blijven gewoon de zelfpresentie en actief verjagen (O'Connor et al 1986). Desondanks en wellicht om ludieke of economische redenen blijft men technieken ontwikkelen waarbij de vorm van de mens/pop gehandhaafd blijft en men denkt daarbij nog succesvol te zijn ook (Anonymus 1982). Gewoonlijk gaat men voorbij aan het feit dat voor verantwoorde preventie van schade door vogels een multidisciplinaire benadering noodzakelijk is.

Opblaasbare vogelverschrikkers worden op Madeira gebruikt om een alleen daar voorkomende duif (*Columba trocaz*) te redden. Deze vogels leven van de bessen van de Laurier (*Laurus nobilis*) (Anonymus 1989).

P.S. De auteur stelt toezending van gedocumenteerde aanvullende informatie/documentatie met betrekking tot het onderwerp 'vogelverschrikkers in het algemeen op prijs.

noten:

¹⁾ Er bestaat een schilderij van Pol de Limbourg van omstreeks 1416 waarop een vogelverschrikker is afgebeeld tussen een wirwar van draden en linten (Macheral & Zeebroek 1994).

²⁾ Mythische dier dat in de loop der tijden verschillend van uiterlijk was.

³⁾ Dikwijls wordt vergeten dat de graanteelt niet alleen voedsel of de aanmaak van geestrijk vocht opleverde, maar tevens ook materialen voor kleding, manden, matten van stoelen, vulling voor stromatrasen, vloermatten, touwen, bijenkorven, strohoeden, dakbedekking, dierenvoedsel en bijvoorbeeld als onderdeel van stalmeest. Een ander niet te verwaarlozen aspect van de teelt was de noodzaak tot het onderhouden van sociale contacten.

⁴⁾ In moerassen van Denemarken zijn sinds 1880 vondsten gedaan van zowel mannelijke als vrouwelijke eiken figuren tot 2,75 m. hoog. Deze armloze figuren stammen waarschijnlijk van 900 - 600 voor Chr. en zouden overal langs 'wegen' hebben gestaan en vruchtbaarheidssymbolen zijn (Müller-Wille 1999).

⁵⁾ Naast andere soorten vogels is de Rijstvogel of 'Glatik' (*Amandina oryzivora* red.) schadelijk geacht voor de rijstteelt. Als gevolg van het gebruik van bestrijdingsmiddelen, intensivering van de landbouw en bevolkingsdruk is het 'rijstdiefje' sterk in aantal teruggelopen (Van Bemmel 1951, Burger 1990).

⁶⁾ De naam/woord Cereal (Latijns-Engels), Céréale (Fr.) graan staat voor een groep graansoorten (tarwe, spelt, rogge, gerst, haver, triticale (tarwe x rogge), gierst, rijst en dary. Later is daar maïs aan toegevoegd. Het zijn alle leden van de familie der grassen. (*Gramineae*). Tegenwoordig wordt dikwijls een gewas per areaal verbouwd, vroeger werden veel meer diverse gewassen gemengd.

⁷⁾ Volgens Velikovskiy, psycholoog en medeoprichter van de Universiteit van Jeruzalem, zijn Osiris (Tammuz) en Isis metaforen voor de planeten Saturnus en Jupiter. Deze planeten hadden te maken met groei- en oogstseizoenen.

■ Pierre Maréchal, De Jonghlaan 18, 5616 LB Eindhoven.

LITERATUUR:

Akkermans, P.M.M.G., Curvers H.H., Loon M.N. & D.J.W. Meijer (1987): De Balikh Vallei. Archeologie in Tweestromenland. Natuur & Techniek 53 (4): 330-343.

Anonymus (1982): Brit ontwikkelt 'perfecte' vogelverschrikker. Eindhovens Dagblad 12-01.

Anonymus (1985): Jonge werkløzen vogelverschrikker. De Volkskrant 24-05, blz. 4.

Anonymus (1988): Trouw 2-07.

Anonymus (1988): Vogelschade in de fruitteelt. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Sector Gebiedsbescherming en Soortenbehoud. Rijswijk.

Anonymus (1989): De Volkskrant 21-08.

Anonymus (1990): Lebende Vogelscheuchen. Naturschutz Heute (1): 13.

Anonymus (1991): Trouw 15-07.

Anonymus (2001): IJsmen was geen vegetariër. Eindhovens Dagblad 16-01.

Armstrong, E.A. (1958): The folklore of birds. An enquiry into the origin & distribution of some magico-religious traditions. London.

Bemmel, A.C.V. van (1951): Aves, vogels. In L.G.E. Kalshoven (1951): De plagen van de cultuurgewassen in Indonesië. 's-Gravenhage/Bandoeng.

Biedermann, H. (1996): Prisma van de symbolen, Utrecht.

Biemans, J., J. Deeben & F. Theuvs (1984): Eicha Museum Bergelijk, Hapert.

Burger, J.A.Chr. (1990): Geen glatiks meer op de sawahs? Onze Vogels 51 (6): 276-277.

Crawford, S. (1999): Strawmen & Beastie Boys. Smithsonian 30 (6): 122-127.

Cummings, J.L., C. Edward Knittle & J.L. Guarina (1986): Evaluating a Pop-Up scarecrow coupled with a propane exploder for reducing blackbirds damage to ripening sunflower. Proceedings Twelfth Vertebrate Pest Conference 12: 286-291.

Darling L. & L. Darling (1970): Vogel, Amsterdam.

Davis, P.J. (1973): Fundamentals of bird scaring - a laboratory approach. Annals of Applied Biology 76: 353-358.

Dee, W.G. (1989): Birds considered pests to agricultural crops. Department of Environmental and Natural Resources. Protected Areas and Wildlife Bureau, Philippines. Schriftelijke mededeling d.d. 19-08-1985.

Doorn, Th. H. van (1977): Mensen vissen vogels. Riviervisserij Vergane Glorie, Amsterdam.

Eran, Y. (2000): History's first farmers were in Çatal Höyük. Gate 05 September 9-11.

Feare C.J. Bird Problems in agriculture. Monograph 23, BCPC, Croydon.

Frazer, J.G. (1996): The illustrated Golden Bough. A study in magic and religion. New York.

- Frings, H. & M. Frings (1967):** Behavioral manipulation (Visual, Mechanical and Acoustical. In **Kilgore, W.W. & R.L. Doutt (1967):** Pest control biological, physical and selected chemical methods, New York.
- Frischbier, H. (1870):** Hexenspruch und Zauberbann. Geschichte des Aberglaubens, Berlin (reprint Leipzig).
- Garrat, C. (1995):** Scarecrows, Leicester.
- Gättiker, E. & L. (1989):** Die Vögel im Volksglauben. Eine Volkskundliche Sammlung aus verschiedenen europäischen Ländern von der Antike bis heute, Wiesbaden.
- Green, M.J. (1998):** Ontdek de wereld van de Druïden, Bloemendaal.
- Grimm, J. (1875-1878):** Deutsche Mythologie. Vierte druk, Berlin.
- Grönbech, W. (1997):** Kultur und Religion der Germanen, Twaalfde onveranderde druk, Darmstadt.
- Hediger, H. (1978):** Ohne Vogelscheuchen geht es auch heute nicht. Das Tier 16 (8): 12- 14.
- Hediger, H. (1979):** Einleitung. In *Bettina Vogelscheuchen*, Bern.
- Haining, P. (1988):** The Scarecrow. Fact and Fable, London.
- Hoffland, H.J.A. (2000):** Vogelverschrikkers. In **Brevé, A & H.J.A. Hoffland (2000):** Held op stokken. De kunst van het vogelverschrikken, Nijmegen.
- Inglis, J.R. (1979):** Visual bird scarers: an ethological approach. In **Wright, E.N, I.R. Inglis & C.J. Feare: Bird problems in agriculture**. Monograph 23, BCPC, Croydon.
- Isack, H. A. (1987):** The cultural and economic importance of birds among the Boran people of Northern Kenya. In **Dalmond A.W. & F.L. Filion (1987):** The Value of Birds. International Council for Bird Preservation . Technical Publication 6, Cambridge.
- Jain, J & Aggarwala, A. (1989):** Museums of India. National Handicrafts and Handlooms Museum, New Delhi.
- Jansen, Th. (1995):** Algemeen Dagblad 30-09.
- Janssen, P. (1999):** Vogelverschrikkers in vrouwenkwalentuin. Eindhovens Dagblad 29 mei.
- Jong, de M. (1986):** Kent u de Bondol? Onze Vogels 47 (2): 79.
- Kell, W. (1975):** Abweh von Vogelschäden. AID, Bonn-Bad Godesberg.
- Klijn, E.M.Ch.F & H.G. van der Meijden (1979):** Ratten, muizen en mensen. De bestrijding van ratten en muizen in het verleden, Zutphen.
- Kluyver, H.N. (1941):** Vogelverschrikkers en andere afweermiddelen tegen vogelschade. Verslagen en Mededeelingen van den Plantenziektenkundigen Dienst te Wageningen. No. 96, Wageningen.
- Kurkiewicz, J. (1970):** 'Beboki'. Polska sztuka ludowa. Kwartalnik Instytut Sztuki Polskiej Akademii nauk 24 (1): 37-54 & 63.
- Laan ter, K. (1974):** Van Goor's Folkloristisch woordenboek, Den Haag.
- Macherel, C. (1994):** Dorpen en wilde graangewassen. Oorsprong van de Westerse Landbouwbeschaving. In **Macherel, C. & R. Zeebroek. (1994):** Brood doet leven. Betekenis en rol van het brood in Europa, Brussel.
- Macherel, C. & R. Zeebroek (1994):** Het brood was hun lichaam. In **Macherel, C & R. Zeebroek. (1994):** Brood doet leven. Betekenis en rol van het brood in Europa, Brussel.
- Macherel, C. (1994):** Brood uit de Alpen. In **Macherel, C. & R. Zeebroek (1994):** Brood doet leven. Betekenis en rol van het brood in Europa, Brussel.
- Meer van C. (1982):** Verschrik een vogel, Abtswoude.
- Müller-Wille, M. (1999):** Opferkulte der Germanen und Slaven, Stuttgart.
- Nakamura, K. (1982):** Bird Damage in Japan and its Control Methods. Farming Japan 16 (2): 44-50.
- Nicolas, P. (1906):** Het Graan. III. In *De Grootte Cultures der wereld. Haar geschiedenis, teelt en nuttige toepassing*, Amsterdam.
- O'Connor, R. & M. Shrubbs (1986):** Farming and birds, Cambridge.
- Olie, S. (2000):** Als een Boeman staat hij daar. Een hypothese over het ontstaan van de vogelverschrikker. In **Brevé, A & H.J.A. Hoffland (2000):** Held op stokken. De kunst van het vogelverschrikken, Nijmegen.
- Perowne, S. (1975):** Roman Mythology. Derde druk.
- Plas-Haarsma, van der M. (1980):** De Huismus, Utrecht.
- Pollard, J. (1977):** Bids in Greek Life and Myth, Plymouth.
- Priest, A. (1999):** Mawkins and Jackalents. The Countryman 104 (5): 82-85.
- Qureshi, J. I. (1980):** Granivorous Bird Pests of Pakistan and their Control. Pakistan Journal of Science 32 (2): 91-94.
- Rash, J. (z.j.):** Onze seizoenfeesten. Hun oorsprong en betekenis, Amsterdam.
- Rouquette, J.M. (1980):** Wächter der Felder. In **Silvester H. Wächter der Felder**, Genève.
- Royds, Th.F. (1918):** The beasts, birds and bees of Virgil. A naturalist's handbook to the Georgics, Oxford.
- Sabbe, M. (1917):** Dierkennis en diersage bij Vondel, Antwerpen.
- Schäffner, B. (1975):** Spreeuwensafari, Amsterdam.
- Seligmann, S. (1921):** Die Zauberkraft des Augus und das Beusen. Ein Kapitel aus der Geschichte des Aberglaubens, Den Haag.
- Slicher van Bath, B. (1978):** Bijdragen tot de agrarische geschiedenis, Utrecht/Antwerpen.
- Smallegange, G. (1989):** Vogels houden niet van mensen. 19NU 25 (2): 18-22.
- Smallegange, G. (1999):** Vogelverschrikkers. Traditie 5 (1): 18-21.
- Smit, W.A.P. (1929):** Folklore. Schetsen uit Binnen- en Buitenland, Zutphen.
- Spence, L. (1921):** An introduction to mythology, London, Bombay, Sydney.
- Sykora, K.V. (1984):** Planten in het voetspoor van de mens. Natuur & Techniek 52 (1): 42-57.
- Tsoe Meiren van E. (1906):** De Grootte cultures der wereld. 1. Rijst. In **Someren Brand van J.E. (1906):** De Grootte Cultures der wereld. Haar geschiedenis, teelt en nuttige toepassing, Amsterdam.
- Velikovskiy, I. (1983):** Mensheid zonder geheugen, Deventer.
- Verhees, R. (2000):** Vogelverschrikkers komen van heinde en verre naar deze streken. Groot Eindhoven 23 augustus.
- Weber, F.E. (1997):** The alien flora of Europe: a taxonomic and biogeographic review. Journal of Vegetation Science 8: 565-572.
- Wickler, W. (1970):** De aard van het Beestje. Over de natuurwetten van het sexuele contact, Amsterdam.
- Wilhelm R. (1995):** 1 Tsjing. Het boek der veranderingen. Vertaling A. Hochberg-van Wallinga, zeventiende druk, Deventer.
- Willis, R (1994):** Mythen der Welt. Ursprung und Verbreitung der Mythen der Welt. Motive, Figuren und Stoffe von der Arktis bis Australien. München.
- Zürich B.; B & M. Steiner (1979):** Bettina Vogelscheuchen, Bern.